

ПОЕТИКА СКАНДАЛУ В ОПОВІДАННІ І. ЧЕНДЕЯ «ТЕСТАМЕНТ»

Пам'яті Лідії Голомб

Науковий вісник Ужгородського університету.

Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – 2013. – Випуск 2 (30)

Бєлоконь Н. Поетика скандалу в оповіданні І.Чендея «Тестамент»; 11 стор.; кількість бібліографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. У статті розглядаються особливості поетики скандалу як результату духовного занепаду сім'ї, руйнації сімейних цінностей. Аналізується система мотивів – міфологічних, казкових, літературних як таких, що обумовили можливість скандалу як форми буття.

Ключові слова: поетика скандалу, мотив «яблуневий», мотив спокуси, традиція.

Оповідання І. Чендея «Тестамент» належить до не часто згадуваних дослідниками, збіднюючи, тим самим, підняту і вагомо осмислену письменником проблему духовного виродження верховинської сім'ї, нехтування сімейного укладу, пробудження небажаних інстинктів, таких, що знецінюють віковічні моральні норми. Сюжет оповідання надзвичайно простий: розповідь про останній день життя бабці Семенихи, яка доживала свій вік в родині сина Гаврила. Те, що це може бути останній день життя увиразнює мотив осені як метафори осені життя, що озвучена першими фразами оповідання. «У вишитій багрянцем широкополій сорочці по узгір'ях ступав жовтень. Зривав листя з дерев і спилив багато, барвну ковдру на стежках і полянах.

Патлата груша-дичка, що росла обіч Семенишиного саду, усипана тисячами медяків. В гіллі пурхали зграйки перелітних пташок. Вони співали журних пісень – прощалися з садам, полем і лісом, де знаходили привілля ціле літо і куди знову повернуться після снігу й березневих морозів» [6, с. 31].

Такий вступ налаштовує на ліричну хвилю сприйняття відходу у небуття людини, що віджила свій вік, без передчуття, що доведеться пережити чи не найтяжче випробування свого життя. Як людина, що прожила свій вік у гармонії з природою, за її ритмами, героїня оповідання відчула потребу попроситися з цим світом, а тому просила свого сина винести її з хати на повітря, покласти під яблуню. Це мав бути її своєрідний діалог уже з іншим світом, підкашаний народною уявою і переказами про гідне завершення життя земного: «між гілками яблуні Семениха знаходила клаптик синього неба, і її нехитра уява малювала картину: дерев'яніють руки і ноги, останній раз зітхає і заплющує очі. Душа легко покидає змучене хворобою тіло і поміж гілок у супроводі ангелів піднімається на небо...» [6, с. 31-32]. Такими Семенисі бачилися останні миттєвості її життя. В тихій розмові з блакиттю неба, в оточенні онуків, під яблуню і з яблуками навколо неї. У зв'язку з цією сценою неодмінно пригадуються кадри з всесвітньо відомого фільму О. Довженка «Земля» з помираючим дідом під яблуню і в яблуках, з маленьким дитям біля нього, як сим-

волу відліку світового часу: «час – граючий хлопчик» як своєрідного канону природного завершення і вічного продовження життя. Це той високий довженківський мотив, що поєднує людське життя і її смерть із землею, апофеоз природних сил. З огляду на те, що оповідання було написано в 1948 році, на початку літературної діяльності письменника, а також на культурну повоєнну ситуацію, з сталінською обструкцією О. Довженка, І. Чендей, очевидно, не міг своєчасно не побачити фільм «Земля». І тоді наявність мотиву відходу у вічність серед яблук біля дитяти, що є продовженням життя, символом його безкінечності, можна розглядати як характерний для української літератури культурно-архетиповий мотив. Традиційна тема відходу у вічність передбачала вирішення її через традиційний мотив, яким є «яблуневий» – носій «семантичного субстрату оповіді», «невід'ємний від теми», оскільки «змістовно фіксує цей смисл» (за І. Силантьєвим) [4, с. 131]. Тільки єдність мотиву і теми формує смислово змістовність твору. При цьому важлива «кореляція мотиву і героя... який виявляє семантичну причетність до даного мотиву» [4, с. 130], що в оповіданні проявляється в останніх бажаннях, проханнях матері, у вчинках, діях сина і родини. В єдності вони формують зміст розпаду сім'ї, що не витримала випробувань звабливості тестаменту.

Повертаючись до думки «яблуневого» мотиву, наголосимо, що витоки його сягають античності. Не лише XIX століття було в захопленні від античної культури, але навіть більшою мірою XX, можливо, дещо в інших формах. Як зазначила Паола Волкова, відомий мистецтвознавець, «античність – генетика європейської художньої свідомості. Не обов'язково в прямому пригадуванні форм або образів. Античність у пошуках системних гармоній світу, в європейській філософії... У духовній позитивності людини і віри у звернення» [1, с. 167]. Доцільно послатися ще на одну цікаву думку П. Волкової: «Все, що створювалось колись, має своє реальне середовище творення: культуру, людей, погоду, їжу, взаємовідношення. Вони змиваються часом, залишається лише предмет будівництва і наші гіпотези про них» [1, с. 14]. До таких передбачень належить і наше, стосовно сюжету смерті під яблуню, як ритуалу, а згодом і мотиву,

пов'язаного з діонісійським культом, особливості якого активізовані і розширені в геокультурному бутті верховинців. Яблуко, яблуня створили акустичний ефект на тисячоліття, утверджуючи їх в якості символу культурного буття етносів середземноморського ареалу. Як стверджують німецькі науковці Йоханнес Ірмшир і Ренати Йоне, яблуня була завезена з Кавказу і посіла ключове місце в культурі античного життя. Так, за грецькою міфологією, творцем яблуневого дерева є Діоніс, який подарував його Афродіті, що було одним із чинників еротичної символізації яблука. Відомо з грецької міфології те, що Еріда своїм вчинком спровокувала ревності трьох богинь, і це увійшло у світову культуру фразою «яблуко роздору». Не вдаючись більше в деталі «яблукової міфології», ми вкажемо лише на те, що елементи, міфи про яблунево дерево збереглися у своїй цілісності, можливо, й тому, що Діоніс був останнім в ієрархії грецьких богів і найбільшою мірою був співвіднесений з культурою землеробства [7, с. 674]. А діонісійські містерії, в певних модифікаціях, зберігаються й донині у європейських народів, особливо у тих, які століттями пов'язані з виробництвом вина, коньяку, а отже і з верховинцями. Ось чому, як на наш погляд, образ яблуні під якою зібралася помирати Семениха і тих червоних яблук, якими пригощали її онуки, разом з тим шматком хліба, який знову ж таки, вони дали, символізує цілісність і спадкоємність укладу верховинського життя. У оповіданні Чендея маємо «яблуневий» як мотив, так і лейтмотив. Як мотив він співвідносний з фільмом і кіноповістю О. Довженка «Земля», з фільмом А. Тарковського «Іванове дитинство», зі спогадами / снами підлітка про щастя, яке йому бачилось в живому, усміхненому обличчі матері, чистій, прозорій воді, розкиданих яблуках (довженківський мотив), що так раптово обривались війною. Та й в інших творах Чендея в різні періоди його творчості з'являлись «яблуневі» вкраплення як символ життєдайного духу верховинців. Сміслу лейтмотиву «яблуневість» набуває в оповіданні «Тестамент», що виразилось у його повторюваності у зв'язку з долею кожного персонажа – мати забажала попроситися зі світом під яблунею і серед яблук; онука всупереч матері приносить згодній бабці хліба, молока і «подолок яблук-падалиць»; син усвідомлює втрату матері через «глухий стук. То обірвалося яблуко і впало на землю» [6, с. 38], помітив «на верхку яблуні суху гіллячку» [6, с. 38]; віщуном смерті є і «чорний дятел, який раптом звідкись прилетів і знову застрибав по дуплястій яблуні. «Тук-тук, тук-тук...» – линули удари, немов хтось забивав віко труни» [6, с. 39]. Як лейтмотив ідилічного сприйняття буття сім'ї з осіннім садом, з яблунею, що «розкинула крону, мов золотом переткане шатро» [6, с. 32], з папоротниковою постіллею для матері він швидко згасає, набуваючи драматичних ознак і інших смислів. Син, неначе б то дбаючи про матір, лише ритуально прагне виконати її бажання відчувати останню мить життя під яблунею. Ідилія перебивається казковим мотивом про «злу невістку», що розгортається в антиво-

ральне дійство – відмову помираючій даги кухоль солодкого молока. Це анти природна зворотня ситуація – матір відлучають від молока, від того, що було своєрідним символом життя. Колись цим молоком вона вигодувала своїх дітей, свого сина, а тепер почула від своєї невістки: «най і за хлібець Богу дякує! Онучка назбирала в подолок яблук-падалиць і висипала в ліжко.

– Їжте, бабуню яблука з хлібцем ...молока мама не дає» [6, с. 23].

В пам'яті Семенихи відразу постали ті миттєвості життя, як вона допомагала своїм дітям. І перше, що було зроблено для їх і заможного, і духовного буття – посажений сад. У сім'ї верховинців сад був не лише умовою виживання, а традиція, одна із того, що прийшла від античності, обжилає верховинцями, у відповідності до якої розуміння сім'ї, родини скріплювалось, набирало міцності і сили. Зовні здавалось би в цій сім'ї дотримувались укладу життя. Невістка, пропонуючи своїй дитині їсти, промовила: «Сідай за стіл. Не розливай і не розтрушуй божий дар» [6, с. 33]. Проте за столом далеко не всі із родини отримали кухоль молока. Стара Семениха одержала його таємно від онуки і навіть поділилася з нею. Це був її і материнський інстинкт, і закон життя. Але оцей кухоль, одержаний таємно, символізував розрив родинних стосунків. Семениха це усвідомила і намагалась утримати останніми зусиллями родинну пуповину через дитя, з яким розділила останні в своєму житті краплі молока. Прагнучи виконати свій материнський обов'язок, вона хоче залишити у спадок синові та дочці нажите селянське добро. Але навіть у цей останній день дочка не відгукнулася на її прохання побачитись. Ти самим І. Чендей поглиблює проблему розриву в сім'ях між братами і сестрами, що жили в одному селі і могли роками не бачитись. Письменник не педалює думку про те, чому дочка не прийшла в ту ж мить до матері. Можливо в силу тих же відомих причин. Проте мотив материнського випробування драматизується, оскільки син стурбований не стільки станом матері, її очевидним відходом у небуття, а тим, що вона не встигне підписати тестамент, документ на спадщину, до того ж, на його користь. Лише для цього в останнє розмовляючи з матір'ю, син пропонує їй молоко і мед, те, що було у багатьох верховинських сім'ях щоденною їжею, але з однією метою – щоб вистачило сил підписати тестамент. Його не зупиняють очевидні наслідки цієї процедури – скандал з матір'ю, втрачена її надія побачити сім'ю у злагоді, упокорено покинути цей світ. Сцена скандалу між сином і вмираючою матір'ю дуже коротка, але її поетика вибудована в кращих традиціях світової літератури.

Як відомо, слово «скандал» означає пригиду, стан, що порушує порядок, як такий, що ганьбить його учасників, тобто розглядається як негативне оцінювання порушення соціального укладу. Так воно тлумачиться мовознавцями. У словнику В. Даля «скандал» – це «срам, стыд, позор» і водночас зваба – «поношение, непристойный случай, поступок» [2, с. 252]. Порівнюючи, зіставляючи різні

визначення у В. Даля, М. Фасмера, також у І. Срезневського, літературознавець М. Одеський дійшов висновку, що «концепт «скандал» в соціальній моделі виражався словом скандал, а в містеріальній моделі за умови установки щодо зустрічі «скандального» з метафізичною реальністю, скоріше, словом спокуса» [3, с. 251]. Цікавою є думка М. Одеського у зв'язку з аналізом постаті Протопопа Аввакума. Зокрема, зазначається: «в грецькому оригіналі євангельського тексту присутнє саме слово «skandalon». Зовсім не стверджуючи, що Аввакум орієнтувався на грецький текст, необхідно підкреслити: концепт «скандал», індукційований біблійним словом «спокуса», задає символічну оцінку ніконівській Росії» [3, с. 251]. Це досить цікаве спостереження щодо шляхів трансформації концепту «скандал» з таким виразним змістом «спокуси». З огляду на те, що в тлумаченні скандалу як спокуси, присутня певною мірою антична традиція, то цілком ймовірно, що в такий спосіб вона побутувала не тільки в російській, а й в європейських культурах. Трансформуючись і модифікуючись, вона дожила до нашого часу, виявляючи свою специфіку здебільшого в літературі. Саме скандальна поетика стимулює розвиток мотиву випробування в оповіданні «Тестамент».

М. Одеський привернув увагу до того, як літературний твір демонструє взаємозв'язок і взаємобумовленість скандалу і спокуси, коли приватний скандал є передбаченням скандалу тотального. Як на нашу думку, І. Чендей саме з цієї позиції художньо висвітлює ситуацію, що склалася в українській культурі і її духовності, коли приватний скандал в сім'ї зумовлений гріховною спокусою збагачення, відображає процес тотального духовного занепаду суспільства. Письменник акцентує в цій ситуації не стільки власне скандальний аспект, а одну із його іпостасей – спокусу збагачення неправедним шляхом. Саме спокуса як лихо дрімала в укладі сім'ї, прориваючись в пожадливості, лицемірстві, в ошуканстві сестри і власної матері, що є ознакою руйнації укладу життя. Вчинок сина прискорює смерть матері. Скандал в оповіданні є вершиною того айсбергу, в глибинах якого приховані причини сімейного конфлікту – руйнації ціннісної свідомості.

Мотив скандалу за спадщину, характерний для багатьох творів світової літератури, що завжди вирішувався з величезним втратами, не спадщини, а себе. Безумовно, значна роль в розробці поетики скандалу належить Ф. Достоєвському – батька Карамазова з своїми дітьми («Брати Карамазови»), сімейних скандальних сцен як укладу буття (роман «Ідіот») та І. Нечуя-Левицького («Кайдашева сім'я»), відгомін яких в оповіданні Чендея відчутний у посиленій увазі до деталей портретної характеристики, матеріальних акцентів в скандальному діалозі, нехтування духовності власної поведінки. Зіткнення портретних характеристик є свідченням не стільки того, що скандал, боротьба за спадщину, змінюють зовнішність людини, скільки нової позиції їх життя, нової співвіднесеності себе зі світом.

В оповіданні І. Чендея мати намагається справедливо поділити між сином і дочкою і шмат

землі, і сад. В ній ще живе відчуття господині: «доки живу, доти моя! І не гадай, і не думай! Я, з старим поливала її сльозами і потом, я заробляла на ній оцими! Тут стара простягла до сина руки» [6, с. 34]. Проте син доводить свою правоту: «Мамко! Я вас доглядав! Ви мій хліб їли! Мою воду пили, моїм теплом зігрівалися! А помрете, такі похорони справлю, що село не виділо таких! Найму, щоб в усі дзвони били! Не бійтеся, нічого не пошкодую. На поминках всю бідноту нагодую! Вдів найму, щоб псалтир читали, а на цвинтарі могилку дам обгородити, дубовий хрест поставлю, яблуню посаджу!» [6, с. 34]. До тих зусиль, що витрачені були на власну матір, син відносить речі сакральні: хліб, вода, тепло. Тим самим він уже переходить людську межу, втрачаючи сім'ю, почуття християнських заповідей і людської традиції, випадаючи із культури буття, все це увиразнюється портретною характеристикою сина. І. Чендей дає дві лаконічні характеристики: «Неспокійні очі надавали жвавості обличчю Гаврила, на якому вибивалася чорна щетина» – далі Гаврило розмахував обома руками, не піднімаючись з ліжка. Твердий і холодний голос його виривався з грудей [6, с. 34] і здавалося, що він на межі безумства. І це, здається, було поглядом автора і останнім поглядом матері на свого сина. Автор створює не традиційну портретну характеристику: розлогу, живописну, що створює своєрідний портрет. У І. Чендея портретна характеристика мінімальна, вона немов виписана із скандальних реплік, скандальних слів, вона в скандалі. І впливає із суб'єктивного бачення героєм не лише ситуації, а й світу. Тому в нього така бурхлива реакція на слова матері про те, що громада буде давати йому шмат спадщини «громада? – скочив Гаврило з ліжка, наче якась сила ним підкинула» [6, с. 35]. І ще більш жорстка реакція, що увиразнює його чорно щетинний портрет: «Добре! Добре! Поховають Вас як тітку Настю, – без попа, без свічок, без поминок!» [6, с. 35].

І. Чендей демонструє нам потужний смисл свого художнього слова, що так драматично репрезентує розірваність уже встановлених стосунків матері з землею і небом, зруйнувати її новий вимір на межі життя і смерті. Скандал, яким завершується її життя, творить і нові умови буття сина, в якому не буде місця гармонії зі світом, бо земля і сад сприйняті лише як можливість збагачення. Але головним у цьому скандалі є те, що, коли одні слова перетікали в інші, коли мати в останню мить думала, щоб бути справедливою стосовно дітей, вони зреклися її, і давно. І ця іділія, коли син виносив її на руках під яблуню – це була лише одна мить, яку пояснити він і сам не міг. Можливо, найстрашніше в цій ситуації було те, що це були слова-вчинки, слова, що не відрізнялися від вчинків, навіть самих ганебних. Все перетікає з одного в інше. Якщо під яблуню син виносив матір для того, щоб вона мала можливість попроситися з білим світом, то ще раз ніс він її на руках, щоб вона поставила підпис під фальшивим тестаментом, за яким вся спадщина переходила йому.

Письменник ще раз демонстрував свої вміння здійснювати метаморфози з відомими сюже-

тами та їх мотивами, до яких відносяться і мотив «людина і ріка життя». В оповіданні «Тестамент» син Гаврило шукає поради для себе, у своєму темному задумі біля того потічка, що був за його хатою. «Його дзюркіт нагадував вічність життя, і чомусь саме зараз його помітив Гаврило... задивився в чисту воду, яка непомітно, але настирливо і постійно виливалася з землі. Зайва текла через вінця і неслась вниз з каменистого схилу» [6, с.35]. Ключовою фразою оцих роздумів є філософська сентенція, в якій обґрунтовується смисл і людського життя і природнього на землі: хтось помирає, хтось в ту ж мить народжується. Як у О. Довженка в «Землі»: столітній дід помирає і тут же народжується нове дитя. Здавалось би Гаврило вихований як природня людина, життя якого підпорядковане природнім циклам і мав би прийняти відповідне рішення проте, що у І. Чендея вимальовується як провокативний аспект, бо герой його оповідання уже втягнутий у вир пристрастей, скандальних за своїм змістом. Гаврило інтуїтивно смакував все своє життя від дерева добра і зла, і це підґрунтя І. Чендей демонструє. Коли відбулося накопичення зла, яке задавило добро, ми не бачимо, очевидний лише вибух зла.

Відома дослідниця творчості Ф. Достоевського, Г. Сырица зазначила: «існує річ, не досягнена для людини, і не виразна гармонія у співіснуванні усіх з усіма, у зустрічі всіх з усіма у даному місці і даний час... Достоевський прозирає необхідність страждання у світі, в саму останню мить баче іскру Божу, його вище призначення – боротьба, яка йдеться в людині і за людину» [5, с. 55]. І. Чендей

у своєму маленькому оповіданні напрочуд суголосний з цією думкою Ф. Достоевського лише з тою відмінністю, що його герой Гаврило втратив це відчуття і втратив цю мить, коли доглянути матір в її останні хвилини, мало бути його природною приналежністю як людини, а не лише як сина. Те, що відбулося, що призвело до фальшивого тестаменту і, як виявилось, це були останні хвилини матері, призводить до краху його життя. Все, що він набув за ці хвилини, втрачає смисл і зміст.

Сцена смерті Семенихи дуже показова в цьому плані. Вона виразнена портретною характеристикою Гаврила – «немов сто пудів зняв Гаврило з плечей. Випроставши спину, глибоко вдихнув свіже повітря надвечірнього саду. Рукою, на якій набухли темні жили, повів по спітнілому обличчю» [6, с. 38]. Здавалось би І. Чендей шукав неповторних рис портретної характеристики, але він провокує інше. Ця його зовнішність, за сучасною термінологією, маркується, втягуючи себе коло відповідних асоціацій. По-перше, падаюче яблуко, по-друге, суха гілка яблуні, що є ознакою смерті дерева, тобто роду і його самотність серед цього всього, що призводить до очевидного божевілля, все це ланцюг асоціацій, який є безславним завершенням життя. «Гаврило вп'явся обома руками в розкуйовджене волосся, несамовито заплакав і впав на коліна перед матір'ю» [6, с. 39]. Цей жест є ще однією лаконічною, але такою виразною трансформацією біблійного виразу / жесту «закрити лице своє» – жесту страху перед божественною трансцендентністю, що побутує у повсякденності як відмова бачити приголомшливу реальність.

Література

1. Волкова П. Мост через бездну. Книга первая / П. Волкова. – М.: Zebra, 2013. – 256 с.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / В. Даль. – М.: Русский язык, 1981. – Т. 3. – 555 с.
3. Одесский М. Концепт скандал / соблазн в русской культуре // Одесский М. Четвертое измерение литературы. Статьи о поэтике / М. Одесский. – М.: РГГУ, 2011. – С. 249-263.
4. Силантьев И.В. Мотив / И.В. Силантьев // Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий. – М.: Издательство Кулагиной; Intrada, 2008. – С. 130-131.
5. Сырица Г.С. Поэтика портрета в романах Ф.М. Достоевского: Монография / Г.С. Сырица. – М.: Гнозис, 2007. – 407 с.
6. Чендей І. Тестамент // Чендей І. Вибрані твори: У 2-х т. / І. Чендей. – Ужгород: Всеукраїнське багатопрофільне видавництво «Карпати», 2003. – Т. 2. – С. 32-39.
7. Яблоко // Словарь античности / Сост. Й. Ирмшер, Р. Йоне / Пер. с немецкого. – М.: Прогресс, 1989. – 704 с.

Наталья Белоконь

ПОЭТИКА СКАНДАЛА В РАССКАЗЕ И. ЧЕНДЕЯ «ТЕСТАМЕНТ»

Аннотация. В статье рассматриваются особенности поэтики скандала как результата духовного упадка семьи, разрушения семейных ценностей. Анализируется система мотивов – мифологических, сказочных, литературных, которые обуславливают возможность скандала как формы бытия.

Ключевые слова: поэтика скандала, мотив «яблочный», мотив соблазна, традиция.

Natalia Belokony

POETICS OF FRACAS IN THE STORY BY I. CHENDEY

Summary. In article features of poetics of scandal as result of spiritual decline of family, destruction of family values are considered. The system of motives – mythological, fantastic, literary which cause a possibility of scandal as forms of life is analyzed.

Key words: poetics of scandal, motive «apple», motive of temptation, tradition.

Стаття надійшла до редакції
8 квітня 2013 р.

Белоконь Наталія Анатоліївна – ст. викладач кафедри зарубіжної літератури Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.